

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

6-2019

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Аниқ ва табиий фанлар

МАТЕМАТИКА

А.Ўринов, Ш.Каримов

Бессель оператори қатнашган итерацияланган кўп ўлчовли Клейна-Гордона-Фок тенгламаси учун Коши масаласи аналогини ечиш5

ФИЗИКА, ТЕХНИКА

Р.Максудов, А.Джураев, Ш.Шухратов, И.Якубов

Толали материаллар тозалагичининг қайишқоқ таянчларга ўрнатилган колосниклар тебранишларининг таҳлили13

Ж.Улугмуратов, И.Исматуллаев, И.Якубов, З.Исламов, Х.Бегалиев, Т.Кодиров

Туюқш экзотик чарми олишда тери хомашёсига дастлабки ишлов беришни тадқиқ қилиш20

КИМЁ

Б.Махкамов, Д.Шахидова, Б.Орзикулов, Д.Гафурова

Мис (II) ионларининг сорбцияси учун комплекс ҳосил қилувчи полимер материалларни олиш25

БИОЛОГИЯ, ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

Ш.Хасанов, С.Сасмаков, Ж.Абдурахманов, О.Аширов, Ш.Азимова

Ҳашарот хужайраларини паст ҳароратли муҳитда узоқ муддат сақлашнинг оптимал шароитларини танлаш29

А.Ахунов

Суғориш тарихи ва суғоришнинг ўзига хос омиллари32

Ижтимоий-гуманитар фанлар

ТАРИХ

К.Тухтабеков

Ўзбекистонда илм-фан тараққиётининг тарихий илдизлари36

У.Жўраев

Советлар даврида таълим тизимини мафкуралаштириш (1950-1980 йиллар)40

Е. Гордеева

Калтаминор маданияти мафкураси тўғрисидаги масалага доир43

И.Раҳимов

Тарихий ҳақиқат ва унинг жамият маънавий тараққиётига таъсири47

ФАЛСАФА, СИЁСАТ

А.Ўтамуродов, Б.Турсунов

Фуқаролик жамияти – тараққиётнинг юқори босқичи50

Т.Алимардонов, А.Азимов

Ўтиш даврининг классик модели54

Ф.Мирзаева

Ўрта Осиёда Нақшбандия-Мужаддия тариқати ривожининг ўзига хос хусусиятлари58

И.Тоиров

Жаҳон тамаддуни шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари61

АДАБИЁТШУНОСЛИК

А.Акбаров

Фирдавсий тақдири Хайнрих Хайне талқинида66

Р.Тошниёзова

Маърифат ва талқин: шоҳид образининг онтологик асослари70

М.Хамидов

Миркарим Осимнинг “Синган сетор” қиссасида Машраб образи75

А.Қаюмов

Уруш – миллий характер кушандаси77

М.Эрназарова

Л.Н.Толстой ижодини ўрганишнинг инновацион технологиялари81

ТИЛШУНОСЛИК

Ш.Искандарова, М.Омонов

Ҳозирги ўзбек тилида истеъмолдан чиққан “Бобурнома”даги изофий бирикмалар85

УРУШ – МИЛЛИЙ ХАРАКТЕР КУШАНДАСИ

ВОЙНА – ЗЛО, ПРИЧИНЯЕМОЕ НАЦИОНАЛЬНОМУ ХАРАКТЕРУ

WAR –EVIL, HARMING THE NATIONAL CHARACTER

А.Қаюмов

Аннотация

Мақолада халқимизнинг узоқ йиллар давомида шаклланган миллий характери уруш офатлари таъсирида емирилиши таҳлил қилинган. Ўткир Ҳошимовнинг “Урушнинг сўнгги қурбони” ҳикоясида ўзаро муносабатлар, ижтимоий шароит орқали бадиий муаммо тўлақонли очиб берилганлиги тадқиқ қилинган.

Аннотация

В статье проведен анализ процесса разложения под воздействием войны национального характера, формировавшегося на протяжении длительного времени. В рассказе У.Хошимова “Последняя жертва войны” раскрывается специфика постановки художественной проблемы, дана полноценная интерпретация межличностных отношений и социальных условий.

Annotation

In this article it was analyzed the national character of our nation, which has been formed over many years due to the consequences of the war. In the story of Utkir Khoshimov's story "The last victim of the War", the relationship between the interpersonal links and the social problem has been investigated.

Таянч сўз ва иборалар: миллий характер, интерьер, диалог, руҳий ҳолат, бадиий деталь, миллий қадрият, ҳикоя.

Ключевые слова и выражения: национальный характер, интерьер, диалог, психологическое состояние, художественная деталь, национальная ценность, рассказ.

Keywords and expressions: national character, interiors, dialogue, psychological state, artistic detail, national value, story.

Уруш жаҳон ҳамжамияти дунёқаршида шаклланган кўплаб эзгу қадриятларга зарар етказди. “Олимларнинг ҳисоб-китобига қараганда, сўнгги олти минг йил ичида Ер қуррасида 5700 марта уруш бўлган экан” [1,210]. Жанггоҳлардаги хунрезликлар, уруш қолдирган асоратлар, очлик, маънавий ва моддий қийинчиликларнинг юзага келиши – буларнинг барчаси миллий характерга хос бўлмаган ҳаракатларнинг содир этилишига сабаб бўлади. Ўткир Ҳошимовнинг “Урушнинг сўнгги қурбони” ҳикоясида бу фикрларнинг бадиий ифодасини кузатишимиз мумкин. Яъни, мазкур асарда миллий қадриятларнинг бузилиши фонида урушнинг даҳшатли оқибатлари ёритиб берилган. Адиб урушда қайсидир томоннинг ютишини эмас, уруш инсоният бошига тушган энг даҳшатли фожиалардан эканлигини кўрсатишга интилган.

“Урушнинг сўнгги қурбони” ҳикоясида оддий оиланинг Иккинчи жаҳон уруши давридаги ҳаёти тасвирланган бўлиб, жанглар узоқда давом этаётган бўлса-да, унинг таъсирида тинч аҳоли ҳам ҳалок бўлаётганлигини тасвирлаш мақсад қилинганлиги кўринади. Ҳикояда уруш

оқибатида оғирлашган турмуш тарзи азобларини тортаётган, қиш қийинчиликларидан эндигина қутулиб чиққан оила ҳаёти қаламга олинган. Озиқ-овқатнинг етишмаслиги, ижтимоий тузилмаларнинг издан чиққанлиги, оғир турмуш тарзи ака ва ука, қайнона ва келин муносабатларидаги миллий қадриятларга ҳам путур етказди.

Асар Шоикром хонадони интеръери тасвири билан бошланади. Экспозицияда келтирилган “шинни доғи қотган қуроқ дастурхон”, “сопол товоқ”, “банди куйган ёғоч қошиқ” каби деталлар миллий белги ташиш билан бирга яшаш тарзининг оғир эканлигини англатади.

Ўзбек миллий характерида болага, айниқса, гўдакка бўлган муносабатларда самимийлик, алоҳида меҳр мавжуд. Болани фариштага қиёс қилган ҳолда унинг инжиқликлари, шўхликлари ҳеч кимни ранжитмайди. Лекин узоқ йиллардан буён давом этаётган оғир ҳаёт барчанинг тинқасини қуритган. Фарзандга муносабат тасвирланган ўринларда ота-оналарнинг асаблари таранг, тушқун руҳий ҳолатда эканлиги кўзга ташланади: “Ичкарида чақалоқ

А.Қаюмов – ФарДУ адабиётшунослик кафедраси, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).

йиғлади. Бешикнинг ғирчиллагани эшитилди. Бола худди шуни кутиб тургандай, баттар биғиллай бошлади. Каттаси ҳам уйғониб кетди, шекилли, кўшилишиб йиғлашга тушди.

Шоикром силтаниб, қаддини ростлади.

- Овозини ўчир, Хадича!

Ичкаридан хотинининг бешикни муштлагани, зардали товуши эшитилди:

- Овози ўчса кошкийди! Тўққиз кечасида жин теккан бунга!"

Бадиий асарларда ота ёки онанинг гўдакка нисбатан бу даражада асабий муносабатда бўлиши кам кузатилади. Бола тарбияси назарда тутилганда "силтаниш", "овозини ўчир" деган сўз, жумлани ишлатиш, "бешикни мушшлаш", "зардали товуш" да гапириш кабилар миллий қадриятларга мос келмайди, албатта. Адиб ота-оналарда бундай салбий ҳолатларнинг вужудга келишига асосий сабаб уруш офатлари эканлигига урғу беради. Бу мазмун Шоикромнинг "шу кунимдан кўра урушга бориб ўлиб кета қолганим яхшийди", деган ички нутқида ҳам яққол намоён бўлади.

Адиб болаларга меҳр кўрсатиш, меҳр бериш учун ҳам маълум даражада муҳит ва шароит зарур эканлигини уқтирмақчи бўлади. Туну кун ишлайдиган Шоикромнинг фарзандларига бўлган меҳри у қадар баланд эмас. У фарзандлари билан кам кўришади, жисмоний ва руҳий жиҳатдан жуда чарчаган. Шунинг учун ўз болаларига бўлган муносабатларида ҳам яқинлик сезилмайди. Бундай мазмун Шоикром ва Умри хола диалоги орқали очиқ берилади:

- Кўрмайсизми, чақалоқ тинчимаяпти. Ўзим итдай чарчаганман.

- Бола бўлгандан кейин йиғлайди-да, - деди Умри хола юпатувчи товушда.

Мазкур суҳбатда Шоикромнинг болага нисбатан "чақалоқ" сўзини ишлатишида бироз бегоналик нафаси келиб турибди. У чақалоқ ўрнига "бола" ёки "қизим" сўзларини ишлатганда, нутқ табиий ва ишончлироқ чиқар эди. Ўткир Ҳошимов "чақалоқ" сўзини атайин қўллаган ва бу орқали урушнинг жирканч оқибатлари отанинг фарзандига бўлган меҳр-муҳаббатига ҳам таъсир этганлигини кўрсатишни мақсад қилган.

Ёзувчининг маҳорати шундаки, мазкур тасвирлар орқали ўқувчини кейинги даҳшатли воқеаларга тайёрлаб боради. Шоикром эртадан кечгача заводда оғир меҳнат қилади. Топгани оиласини боқиш учун ҳам етмайди. Қишнинг азобли

кунларидан эндигина қутулган оилабошилари бундан кейинги энг катта ташвиши болаларини оч қолдирмаслик ҳисобланади. Аксига олиб сигирларини ўғирлаб кетишган. Бу каби ҳолатларнинг барчаси ҳикоя қаҳрамонларининг миллий характериға жиддий таъсир кўрсатади.

Ҳикояда кўзга ташланадиган яна бир салбий ҳолат Шоикромнинг касал укаси Шонеъмат ҳолидан ўн кундан буён хабар олмаганлигида кўринади:

"Шоикром хотинининг гапини эшитмади. Бирдан унинг кўз ўнгида пастак дераза остида шифтга тикилиб ётган укаси жонланди. Бир ҳовлида туриб ўн кундан буён ҳолини сўрамаганиға афсусланиб, ичидан хўрсиниқ келди" [2,13].

Ўзбек менталитетида қўни-қўшнилар, ҳатто узоқда яшовчи қариндошлар бетоб бўлиб қолса, уларнинг ҳолидан тез-тез хабар олиш одати шакланган. Лекин, юқорида таъкидланганидек, уруш келтириб чиқарган сабаб ва оқибатлар натижасида Шоикром бир ҳовлида яшовчи укасининг саломатлигини сўраш учун ҳам вақт ажратолмайди. Бу аканинг чуқур руҳий изтиробга тушганлиги "афсусланиб, ичидан хўрсиниқ кел"ганлигида намоён бўлади.

Ҳикояда яна бир "қизиқ" тасвир учрайди – келин қайнонасида овқатни қизғанади. Бу ҳолат ўзбек келинлари учун умуман хос бўлмаган хусусият ҳисобланади. Ўткир Ҳошимов бу воқеанинг содир этилиши учун ишонарли асос (уруш оқибати) бўлганлиги сабабли ўқувчи бу ҳолатға эътироз билдира олмайди:

– Овқатингдан қолмадимми? – деди у чўккалаб ўтирганча чой қуяётган хотиниға қараб.

Хадичанинг узунчоқ сарғиш юзи қизарди. Айбдордек маҳзун товушда узр сўради:

– Қолмовди-я.

Шоикром унинг қизарганидан ёлғон гапираётганини сизди. Ким билсин, эрталаб ўзига иситиб бериш учун шунақа деяётгандир... (2,13).

Бу ўринда Хадича ҳам, Шоикром ҳам, она ҳам қозонда овқат борлигини билиб турибди. Лекин ҳеч ким бу маълумотнинг ёлғонлигини ошкор этолмайди. Бу замонда ҳар ким оиласини, бола-чақасини зўрға боқаятганлигини билганлиги боис ортиқча суриштирувға ҳожат йўқлигини она ҳам англаб турарди. Уруш даври қийинчиликлари

АДАБИЁТШУНОСЛИК

одамларни шу даражага етказганки, ўғилда ҳам, ҳатто ўз онасидан таомни қизганиш ҳисси пайдо бўлган. Тўғри, бу ҳолатни қизганиш дея баҳолаш бўрттиришдир, лекин келин берган ёлғон маълумотга қарши эр ҳам, она ҳам эътироз билдиролмайди. Шунингдек, Хадичага Шоикром томонидан берилган саволда (ўзи сезмаган ҳолда) ҳам овқат мавжудлигини яшириш учун шароит мавжудлиги кўринади. Шоикром “овқат солиб чиқ”, “овқатинг борми?” каби жумлаларни ишлатганда нутқ соф ўзбекона янграган бўлар эди. Айниқса, она учун аталганлиги инобатга олинса, мазкур жумлалар ишонарлироқ ва табиийроқ чиқар эди. Адиб саволни атайин “Овқатингдан қолмадими?” тарзида берган ва тағмаънода Хадича учун ёлғонга шароит яратилган. Урушнинг таъсирида келин ва ўғилнинг ночорлиги, онанинг изтироблари, миллий ор, ғурур, андишанинг дарз кетаётганлиги мана шу тасвирларда янада ёрқинроқ акс этган.

Ҳикояда миллий характергагина эмас, умуман, инсоний қадриятларга мос келмайдиган, ўта мудҳиш бир нуқта мавжуд. Ўткир Ҳошимов урушнинг аянчли оқибатларини ёритишда қаҳрамонларини аямайди. “Уруш, ҳатто ҳақиқатнинг ҳам қиёфасини тескари қилиб қўяди... Урушда ҳақиқат бўлмайди” [1,213]. Ҳикоядаги онанинг ҳаракатлари ҳам биз билган ҳақиқатларни парчалаб ташлайди, у ўз ўғлининг уйига ўғрилиқка киради: “Умри хола бир қўли билан униққан чит қўйлагининг этагини маҳкам чангаллаб олган, этак ичида икки ҳовуч пишган-пишмаган аралаш қулупнайлар кўриниб турар, бошқа қўли билан эса илондек симни ушлаб турарди” (2,17).

Ҳикояда воқеалар ривождаги кескинликни ифодалаш, фожиаларга ишора қилиш мақсадида шамол, ёнғоқ, калиш деталларидан унумли фойдаланилган. Дастлаб, воқеа ривожининг бошланишида “шамол келди”, деган жумла ишлатилади. Кейин эса Шоикром қулупнайлар ва ўпирилган деворни кўриш учун борганида “ёнғоқ шохлари шамолда вишиллаши” тарзида, қулупнайлар орасига электр симларини ташлаётганда “шамол ўкирар” шаклида, Умри холани ток урган пайтда “шамолнинг увиллаши”, Шоикром ўз онасини ўлдириб қўйганлигини билганда “шамол ғузури” каби тасвирланади. Шамол ҳолатларининг ўзгариб бориши воқеалар

оқимига ҳамоҳанг берилганлиги ҳам адибнинг ютуқларидан ҳисобланади.

Асарда ёнғоқ деталли ҳам муҳим аҳамият касб этган. Халқимиз ёнғоқ мевасини хуш кўради, лекин “Ёнғоқнинг тагида ётма, жин чалиб кетади” каби тушунчалар дарахтга нисбатан салбий муносабатни кўрсатади. Аслида бу дарахт кислородни ютиб, ўзидан карбонат ангидрид чиқаргани учун унинг тагида узоқ ўтирган, ухлаган одамни лоҳас қилади. Ҳикоянинг учта жойида ёнғоқ билан боғлиқ тасвирлар берилган. Асарнинг бошида берилган пейзаж тасвирида “ёнғоқ шохлари бир гувиллаб қўйди” каби огоҳлантириш маъноси ифодаланган. Кейинги ҳолатда Шоикромнинг “ёнғоққа боғлоқлик сигир”ини ўғирлашган. Учинчи тасвир эса қулупнайларга электр сими билан ҳимоя ўрнатилаётган пайтда “ёнғоқ шохлари шубҳали ғийқиллар” тарзида ёритилган. Огоҳлантириш, ўғрилиқ, шубҳа, – буларнинг бари “хосиятсиз” ёнғоқ билан бирга келгусидаги фожиага ишора қилган.

Калиш деталли эса икки ўринда қўлланган. Биринчиси, Она Шоикромнинг уйдан қайтаётганда “Зинага ечган калишининг бир пойи тўнкарилиб қолган экан, Умри хола оёғининг учи билан тўғрилайман деб, анча овора бўлди” тарзида тасвирланган. Онасини кузатгани чиққан Шоикромда калишни тўғрилаб бериш учун ҳаракат ҳам сезилмайди. Аслида уйига келган кишининг оёқ кийимини кийиш учун қулай қилиб қўйиш мезбон вазифаси ва бу қадим миллий одатлардан ҳисобланади. “Ўткан кунлар” романида Ўзбек ойимнинг Кумушга “Чорламаган жойга бориш учун сенинг кафшинг кўчада қолган эмас”, деган нутқида ҳам оёқ кийим деталли ҳурмат маъносида қўлланилган. Келтирилган мисолда эса ҳаёт ташвишларидан чарчаган, онага ҳурматни ҳам унутган, эътиборсиз ўғил образи юзага чиққан. Кейинроқ эса вафот этган Умри холанинг ҳолати берилган ўринда, тўнкарилиб қолган калишнинг яна бир маъноси очилади, яъни онанинг ўлимига ишора қилинганлиги англашилади:

“Нарироқда, лойли ариқ ичида унинг калиши ётар, чамаси сим оёғига текканида юлиб олмоқчи бўлган-у, қўлига ўралашиб йиқилган эди”.

Шу ўринда саволлар туғилади: Умри холада бошқа чора йўқмиди, ўғлини даволатиш учун очиқ-ойдин Шоикромдан пул ёки қулупнайни сўраса бўлмасмиди,

ҳарқалай ўғли бўлса? Ёзувчи воқеалар давомида бу саволлар учун йўлларни бирма-бир беркитиб боради. Масалан, келиннинг овқатни қизғаниши ва Шоикромнинг ҳам бу ҳолатга индамаганлиги, бир йил олдин келин билан қулупнай жанжали бўлганлиги, Шоикромга Шонёъмат қўй сути ичса тузалиши мумкинлигини айтганда ундан садо чиқмаганлиги онанинг ҳам чорасиз қолганлигини кўрсатади. Бу ҳолатда Умри хола образига нисбатан «ўғри» сўзини ишлатишимиз ҳам у қадар мос эмас. Чунки у ўзи хоҳлаб ёки ўзи учун бу ишни қилаётгани йўқ. Бир фарзандидан ўғирлаб, бошқасини тўйдирмоқчи ҳам эмас. Улим тўшагида ётган ўғлининг ҳаёти учун қайғурмоқда, холос.

Онанинг виждон азобидан қийналаётганлиги оч бўлса-да Шоикромнинг уйида бир тишлам нон емаганлигида ҳам кўринади. Умри хола олдида синдириб

қўйилган зоғора нонни емай, ундан тўкилган “увоқларни йиғиб оғзига солади”.

Мазкур таҳлиллардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Иккинчи жаҳон уруши ва Афғон уруши таъсири Ўткир Ҳошимов ижодида жиддий эврилишлар содир қилган. Ёзувчи уруш натижасида миллий қадриятларнинг емирилишини, миллий характерга мос келмайдиган ҳаракатлар натижасида инсонларнинг руҳий азобланишини очиб берган. Урушнинг даҳшатлари, оқибатлари, асоратлари миллий характер, миллий ғурур, ватанпарварлик, миллатпарварлик, одамийлик каби тушунчаларнинг тиниқлашиши ва бир қатор янгича бадий усулларнинг юзага келишига сабаб бўлган. Шунингдек, инсониятнинг энг глобал муаммоси бўлмиш қирғинбарот урушларга нисбатан нафрат уйғотувчи реал тасвирлар яратилган.

Адабиётлар:

1. Ҳошимов Ў. Дафтар ҳошиясидаги битиклар. –Т.: “Шарқ”, 2011.
2. Ҳошимов Ў.. Ўзбеклар: Ҳикоялар, ўйлар, ҳажвиялар. –Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016.
3. Султонов И. Адабиёт назарияси. –Т.: Ўқитувчи, 1980.
4. Расулов А. Бадийлик – безавол янгиллик. – Т.: Шарқ, 2007.
5. Солижонов Й. Ҳақиқатнинг синчков кўзлари. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2009.

(Тақризчи: Ҳ.Жўраев – филология фанлари доктори).